

téka

Tolnai Gábor

Tanulmányok

A neves budapesti irodalomtörténész professzor negyedik gyűjteményes kötete három évtized (1938–1967) anyagából válogat össze tizennégy, eddig többnyire folyóiratokban, könyvek bevezetőjében szétosztottan megjelentetett szak tanulmányt. A szerző kötetét két ciklusra osztotta. Az első (Századok) a barokk kor problémáit, a hanyatló fejedelemség és az uralomváltozás korának erdélyi művelődési viszonyait vizsgálja (Tótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós, Teleki Mihály, Erdély változása), majd Teleki József, a tekintélyt vesztett öreg Kazinczy és a Szent-Szövetség korabeli Pest-Buda embere kerül egy-egy további értekezés gyűjtőpontjába. A Huszadik Század című második ciklus Ady, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond írói hagyatékának és a szerzőhöz legközelebb álló Radnóti Miklós egyéniségének szenteli fontosabb írásait. A törzsanyagot szakbibliográfia, jegyzetapparátus és betűrendes névmutató követi. (Akadémiai Kiadó, 1970.)

Ion Pascadi

Estetica între știință și artă

Napjainkban „az esztétika valóban utélagazodásnál áll” — állapítja meg a neves román esztéta, aki távolról sem vállalkozik a döntőbíró szerepére, csupán véleményét mondja el a művészetről, a művészet megközelítésének lehetőségeiről, az esztétika és kritika feladatairól és hatásköréről, a közönségről, az esztétika mai állapotáról és jövőjéről. Nem nyújt egységes esztétikai rendszert, receptet sem kíván ajánlani, meditá-

Kallós Zoltán ballada-könyve

Aki belelapoz ebbe a hívogató külsejű könyvbe, alig tudja, min ámuljon el inkább: az erdélyi és moldvai magyar népballada és népzene gazdagságán vagy Kallós Zoltán lenyűgöző gyűjtői teljesítményén. Egyetlen ember ennyi balladát saját gyűjtéséből még nem adott az olvasók kezébe, amióta balladát gyűjtene a magyarság körében.

Ez a gyűjtő-tevékenység nem volt már eddig sem ismeretlen. Kallós önzetlen, magán-lelkessedésből végzett munkájából sokan részesültek eddig is; baráti segítségét szakemberek és amatőr gyűjtők egyaránt élvezhették. Hiszen már a Faragó—Jagamas szerkesztette *Moldvai csángó népdalok és népballadák* jó része is az ő előzetes földerítő munkájának volt köszönhető, s magam is idézhettem számtalan olyan változatot tanulmányaimban, amelyet az ő gyűjtéséből ismertem. Mégis eddig mindössze egy kis balladaközlése látott napvilágot a szűkebb szakköröknek szánva, *Ismeretlen balladák Moldvából* címen, a *Néprajzi Közlemények* litografált folyóiratában, s néhány egyéb folklór-közleménye ugyanott, hasonlóan zártkörű formában. Pedig munkássága kiterjed a folklór három nagy ágára, a népzene, balladára és a néptáncra, egyszersmind három nagy romániai földrajzi egység feltárását vagy egyenesen fölfedezését jelentette: Moldvát, Gyimesét és a Mezőséget. Nála, a Mezőség szülőtte nélkül még Lajtha László széki gyűjtése után sem tudnánk, milyen hallatlanul gazdag hagyománya él az erdélyi néptáncnak és -tánczenének ezen a területen. A moldvai és gyimesi magyar népzene feltárása, a mezőszegi különleges énekstílus ismerete pedig már egészen új képet rajzol a romániai magyarság zenedialektusáról, teljesebbet, mint amit Bartók és Kodály előbbi csíki gyűjtéséből vagy Domokos Pál Péter moldvai fölfedezései után kaptunk.

Mindezt most oda kell gondolni háttérnek, ha erről a könyvről beszélünk, amikor végre hatalmas gyűjtőmunkájának eredménye egy összefoglaló kiadványban, saját neve alatt lát napvilágot. Hálásak vagyunk a Kritikon Kiadónak, hogy ilyen szép köntösben, ilyen terjedelemben adta ki a gyűjteményt. Hasonlóképpen hálásak vagyunk Szabó T. Attilának, a romániai tudományos élet kiválóságának, hogy vállalta a számára szokatlan feladatot, egy folklór-kötet tudományos gondozását és közönség elé vitelét. De különösen nagy hálára vagyunk kötelezve a sok dalmért: 162 kottapélda egy irodalmi kiadó könyvében igen nagy szó, igen nagy anyagi áldozatvállalást jelent. Tudunk kell azonban, hogy a többi szövegnek is, amelyet nem is közli a kötet, megvan a dallama. Egy-egy kivételtől eltekintve, ahol az elmondó már nem emlékezett a dallamra (például a 65. szám alatti *Hajdukkal útnak induló lány*), Kallós minden darabját dallammal együtt jegyezte fel, sőt újabban már hangszalagra is fölvette, ez a szinte múlt századi gazdagság tehát a legkorszerűbb igények szerint van megörökítve.

Mégis, ha balladagyűjtő munkásságát akarom értékelni, elsősorban nem kiadványa „rekordját” — más közléseket felülmúló számszerűségeit — hangsúlyoznám. Fontosabb ennél, hogy milyen fölfedezéseket köszönhetünk neki.

Elsősorban és mindenekelőtt: régi, klasszikus balladának, mindeddig ismeretlen típusoknak fölfedezését, amelyek nála nélkül örökre elvesztek volna a magyar hagyomány számára. A *Katonalány* az egyik, ez a kedves történet, amelynek 16. századi átdolgozását fenntartotta egyik széphistóriánk, a *Béla királyról és az Bankó lányáról*, s amelynek népballadai változatai francia földtől portugál—spanyol—olasz—délsláv—bolgár területen keresztül jutnak el a Kárpát-medencéig, ahol román, szlovák, majd morva, cseh, lengyel változatokon keresztül az oroszokig. A hiányzó magyar láncszemet sikerült Kallósnak megtalálnia Moldvában, amely még sok hasonlóságot is mutat a 16. századi magyar szöveggel. Másik a *Talányfejtő lány*, amelynek témáját verses feldolgozásban eddig csak angol, skót balladából ismertük.

Köszönhetünk továbbá érdekes töredékeket, amelyek kiveszett, régi ballada-típusok meglétét sejtetik: *Langos szép Ilona*, s az itt nem közölt *Új guzsalyam mellett*; köszönhetjük teljesebb változatát korábban ismert töredékeknek, például a magzatgyilkos *Szabó Erzsébet* teljes történetét — ennek alapján lehetett megállapítani összefüggését egyrészt az újhangú *Szabó Vilma* balladájával, másrészt mindketőnek francia balladákkal —, továbbá epikusabb változatát rövid, lírai hangú balladának, mint az *Este guzsalyasba* esetén. Olyan szövegeket is felfedezett, amelyek már korábban ismert típusoknak valami újabb elágazását képviselik, tulajdonképpen új típusok, amilyenek a régi, gazdagabb hagyomány idején nagy tömegben léteztek, és áthidalták a tavolságot a ránk maradt típusok közt, fokozatos átmenetekkel.

Ránk ugyanis többnyire már csak a legkiforrottabb balladák, a kiemelkedő csúcsok maradtak, de az elmélyedő kutatás egyre több ilyen átmeneti típust is felhoz a feledés mélyéről. Rajtuk keresztül bepillanthatunk az egykori, gazdagabb hagyomány életébe, a változatok burjánzásába. Ilyen a *Magyari császár Lázár fia*, a Kádár Kata témának rövidebb, szinte vázlatos megfogalmazása; ilyen a *Rest feleség*, ami a *Göögös feleség* ötletének átvétele és feldolgozása új megoldás szerint. A *Katonák által elrabolt lány* és típusváltozata, az *Elfogott legény* annak a témakörnek új tagja, amely régen csak a török által elrabolt *Komáromi szép lány* balladával volt képviselve. A *Két rab lány* pedig a *Két rab testvér* párhuzamos megoldása leánytestvérekkel. S ilyen átmeneti típus az itt először közölt *Görögfi Gyurka* és az *Elrabolt és visszatért leány* is.

Végül neki köszönhető a fölfedezése néhány, románoktól átvett szövegnek, amely — a korábban ismert „magyar Miorița”, a *Megölt havasi pásztor* mellett — újabb típusokkal gazdagította népköltészetünket: a *Halott testvér*, a *Magyar István király*, az *Eladott feleség* és talán az *Esküvőre visszaérkező kedves*.

téka

cióval csupán hasonló jellegű elmélyülésre akarja serkenteni az olvasót. Nem a polemizálás vagy a végső megtalálása a célja, hanem a hatékony esztétikai nevelés. (Albatros, 1971.)

G. H. Hardy

Crezul meu? matematica

A neves angol matematikus, G. H. Hardy (1877–1947) eszéjének román fordítása Gr. C. Moisil akadémikus utószavával és Hardy kortársának, barátjának, a kitűnő C. P. Snow-nak terjedelmes előszavával kerül a romániai olvasó kezébe. Hardy — harminchárom éves korában már a Royal Society tagja — minden jelentősebb munkáját két híres tudóstársával, Littlewooddal és Ramanujannal dolgozta ki. Hitem? a matematika című „végrendeletében” azonban természetesen egyedül fogalmazta meg kutatásainak indítókait, gondolatait a matematika szépségéről, a „tiszt” és az „alkalmazott” matematika kapcsolatáról. „A legszebb ambíció — írja Hardy — valami olyat alkotni, ami örök értékű, legyen az vers vagy geometriai tétel.” Érdekes, hasznos olvasmány ez a kis könyv mind tanároknak, mind diákok számára. (Editura Enciclopedică, 1971.)

Gheorghe Moca

Suveranitatea de stat și dreptul internațional contemporan

Az állami szuverenitás kérdése továbbra is a nemzetközi élet előterében áll. A régi és az új szüntelen párharcában világpolitikai jelentősége a jogtudományt is mind újabb — és hasznos — tisztázásokra

téka

sarkallja. A szerző érdeme, hogy a szakos jelleg feláldozása nélkül mindvégig politikai hangzatban sikerül tartania a nagy témát. Kiváltképpen a polgári elméletek értő bírálata során: nem kíméli azokat a nézeteket, amelyek például időszerűtlennek minősítik vagy a nemzetközi szervezetek jogának rendelnék alá a szuverenitást, azokat sem, amelyek a „relatív vagy korlátozott” szuverenitás tételét kellekik. Időszerű érvelése a törvényesség kérdésében: a legalitás elkövetésénél minden egyes állam, a nemzetközi közösség minden egyes tagja szuverenitásának maradéktalan tiszteletben tartása nélkül. (Editura științifică, 1970.)

Jerome S. Bruner

Procesul educației intelectuale

Jerome S. Brunernek a *Psyché* sorozatban E. Fischbein méltató előszavával megjelent kötete az 1959-ben Woods Hole-ban tartott konferencián felmerült oktatási-nevelési kérdésekkel foglalkozik. Az intellektuális nevelés folyamatának néhány időszerű kérdését 35 tudós, nevelő, pszichológus — közöttük Edward G. Bogle, John Blum, Henry Chauncey, Lee J. Cronbach, Arnold Grobman, Randall M. Whaley — részvételével tárgyalták meg. A szerző — eltekintve Piaget-től — a nevelés nélkülözhetetlen, döntő szerepét taglalja az intellektuális fejlődés folyamatában, valamint új eszközöket, módszereket keres — elméleti és gyakorlati síkon egyaránt —, melyek alkalmasak e folyamat megkönnyítésére, javítására. A kötet betekintést nyújt az Egyesült Államok oktatási-nevelési problémáiba. (Editura științifică, 1970.)

Ha emlékeztünkbe idézzük, hogy az első nagy balladagyűjtés hullámaival — Krizától a Kisfaludy Társaság Népköltési Gyűjteménye első nyolc kötetéig — lényegében lezárult a ballada-típusok fölfedezéseinek kora, s Vikár—Bartók—Kodály gyűjtése is csak az ismert típusok változatait és dallamait hozta elő, azóta pedig egyetlen ballada bukkant fel, a *Kegyetlen anyós* Moldvából Veress Sándor révén, akkor tudjuk kellőképp méltányolni Kallós fölfedezéseinek értékét. Hiszen az immár 120 esztendő magyar balladagyűjtés után az is nagy öröm volt, ha egy-egy ismert, klasszikus balladának előkerült valahol aránylag ép, szépen énekelt változata az egyre fogyatkozó hagyományból. Kallósnál ez már szinte föl se tűnik. Hogy olyan ritka balladának ontja változatait, mint a *Falbaéptett asszony* — hármát is —, a *Mennybevitt leány* — ebből négyet —, a *Szívtelen anyának* egyszerre öt változatát is, az *Elcsalt menyecske*nek méghozzá kilencet. Két-két szöveg képviseli a *Két rab testvér*t és a *Gazdag asszony* anyját; mindkettő utóljára még az első világháború előtt került gyűjtő füzetébe, s 1923-ban, első közlésből az olvasók kezébe. A *Csudahalott* négy jó változatával is kevés gyűjtő dicsekedhetett.

Mind e felsoroltak mellé odatehetnénk számos további följegyzését, amelyeket az ő gyűjtéséből, az ő szívésségéből ismerünk már, de nem vette bele — talán éppen ezért — ebbe a válogatásba. Amint nem került bele nem egy általa fölfedezett ballada sem, amely a korábbi közlésből, Faragó—Jagamas kötetéből már ismeretessé vált, sőt olyan sem — például az *Eladott feleség* —, amely eddig még sehol nem jelent meg nyomtatásban. Nyilván lehet kihagyni is ebből a gazdag életműből, ha valami szempont megkívánja, marad benne úgyis elég meglepetésnek.

Világos, hogy különböző szempontokat kívánt egyszerre szem előtt tartani a válogatáskor. Saját gyűjtői rangjára volt tekintettel, amikor nem akart ismételni már megjelent darabot, s olyat sem vett fel kötetébe, amit másokkal „együtt” gyűjtött, helyesebben mások — a barátai — számára. Tekintettel kellett lennie a tudomány érdekeire is, amikor nagy jelentőségű töredékeket is közreadott, amelyek egy-egy típus elterjedési körét bővítették ki, vagy egy ritka balladának kevés számú változatát szaporították — mint a mezőszegi *Hajdukkal útnak induló lány* (65. szám) és *Két kápolnavirág* (8. szám) —, vagy amelyek némileg gazdagabb részleteit tartalmazzák a történetnek, mint a korábbi erdélyi változatok — ilyenek a *Szégyenbe esett lány* közreadott szövegei. Közölnie kellett a tudományos szempontok érdekében olyan moldvai szövegeket, amelyekben a balladastílus tömörsége, kihagyásos előadásmódja részletező rögtönzésben oldódik fel. (Példa lehet a 45. számú *Szabó Erzs*i vagy a 89. számú *Két rab testvér* — ez utóbbi 68 versszakot számlál!)

Ilyen változatok sokszor oly eredeti részleteket is fenntartanak a felduzzadt szövegben, amelyek más változatokból már kivesztek, az összehasonlító kutatás számára viszont nagyon fontosak. Sőt, maga az ilyen előadás is nyújt támpontot a ballada műfaj és történeti kérdéseire: hol, mikor virágozott a stí-

lus, mikor, merre terjedt, s milyen lehetett előtte a népköltészet állapota.

De természetesen leginkább kellett és akart tekintettel lenni az olvasók széles körére, akik elsősorban költészetet, szépséget várnak a balladától. Kapnak is belőle eleget, a népköltészet valódi szépségeit. Nem is szólva a ballada műfaji határain már kívüleső, többé-kevésbé lírai dalokról, amelyek éppen költői értékeik miatt kerültek bele a válogatásba, a szigorúan vett balladák sajátos szépségével is bőven találkozhat az olvasó a kötet lapjain. Csak a legszebbeket említem: az 1. számú *Falbaéptett asszony*, a visai *Két kápolnavirág*, a 24. és 26. számú *Elcsalt menyecske*, a 33. számú *Zsivány felesége*, a 41. számú *Megölt havasi pásztor*, az 50—51. számú *Halálraítelt huga*, a 67. számú *Párjavesztett gerlice*, a *Három árva-változatok* költői részletei, a gyimesi *Gazdag asszony* anyja (106—107. szám) akármelyik népköltészeti válogatásban helyet kaphatna, mint a ballada-költészet gyöngyszeme.

Ha azután a dallamokat is tekintetbe vesszük, nemigen akad még egy olyan kiadvány, amely versenyre kelhetne a *Balladák könyve* tartalmával. Ezek a dallamok nemcsak a magyar népzene legszebb gyöngyei, hanem egy sereg olyan is van köztük, amit alig vagy egyáltalán nem ismertünk, legalábbis ilyen egyéni változatában nem. A mezőszegi és moldvai dallamokkal olyan mértékben változott meg eddigi képünk az erdélyi zenedialektusról, ami az egész magyar népzene képét ugyancsak jelentős mértékben átalakítja. A válogatás nagyon szerencsésen egyeztetni össze, hogy a legrégebbi típusok és új fölfedezések mellett adjon olyat is, ami az új magyar dallamok beszivárgásának útját mutatja be a szamosmenti Mezőség és Kalotaszeg falvain keresztül. Alapjában régies, népzenei legrégebbi, legnemesebb, ódon zamatú dallamai adják meg az alaphangot a kötetben, de ez az alaphang egy rendkívül változatos, sokszínű együttesből hangzik ki. Valóban, olyan nemes énekelnivalót kap a romániai magyar fiatalság ebben a kötetben, amit minden magyarországi antológia-szerkesztő megirigyelhetne. S ha megfontoljuk, hogy mindezt a gazdagságot úgy tudta nyújtani a szerző, hogy legfőbb szempontja mégis csak a szövegek — a ballada-szövegek — kiválogatása volt, akkor tudjuk méltányolni a maga egészében, milyen gazdag hagyomány-eret sikerült felszínre hoznia az aranykezü gyűjtőnek.

Ilyen gazdag ballada-gyűjteményt új gyűjtésből ma senki a világon nem tud produkálni. Kelet-Európa és Észak-Amerika (Kanadával) az a két terület, ahol ma a legeredményesebb népdal- és balladagyűjtés folyik. A folklor ilyen gazdagságával általában más országok is dicsekedhetnek, különösen a Balkánon le egészen Görögorszáig, sőt Szlovákia is hasonlóan gazdag lelőterület. De a ballada műfajában már szégyennebb, mint Románia, a Balkán pedig nem mindig a legigazibb műfaji sajátosságokat őrzi ebben a népköltészeti ágban. E tekintetben a romániai magyarság szinte mindenkit megelőz a világon. Ott még legtöbb helyen a valódi, klasszikus értelemben vett ballada volt virágzásban, s a folklor-hagyomány gazdagsága is olyan, mint Románia-szerre mindenütt.

téka

Salamon László

Május kék madara

Az idén nyolcvanadik évét betöltő költő esszéi és publicisztikai írásai kerültek gyűjtökötetbe, átjogva húsz esztendő (1923—1943) legjobb termését. „Számára a legfontosabb mindig a szocializmus etikai és humanista szemlélete” — vallja a szerzőről Jordáky Lajos utószavában, s valóban, legyen szó Renanról vagy Zoláról, Freudról vagy Bergsonról, a mieink közül Kacsó Sándorról vagy Szilágyi Andrásról, a világszemléleti értékelés — ma már irodalomtörténeti érdekességgel — újra meg újra a szocialista humanumon alapul. Ha egy-egy erdélyi rangsorolással ma már nem is értünk egyet, annál egyértelműbb a szerzőhöz legközelebb álló Antal Márk „építő kriticismus”-ának remek esszé-feldolgozása, mint ahogy maradandó az is, ami egykorú dokumentum harcról és ellenállásról a fasizmus ragadozó-ideológiájával szemben. (Kriterion, 1971.)

Fekete Gyula

Az orvos halála

Ki beszélt eddig Weisz bácsiról, az öreg falusi orvosról, s különös magatartásáról? Meghurcolták, két fia odavesztett egy lágerben, a falu még rejtegeti a tőle elvitt porcelánt, a bürokrácia is kitől vele, s mégis helytáll, egykori ellenségei közt is hű a hivatásához, gyermekek és öregek istápolója, hű a tájhoz és a néphez. Fekete Gyula, a Győrffy-kollégiumból indult s a népsors gondját vállaló jeles író, regényében megszólaltatja a hétköznapiak csöndjét s a benne rejlő emberi szépséget. Főhősét hiába csalogatják kíváncsiakra, itthon ma-

téka

rad, s betegágyából kelve siet ki a tanyára, ahol előbb megment anyát és gyermeket — azután végzi: az újszülött mellett hal hősi halált... A hon-szeretet szocialista himnusza zeng itt az egyszerű előadás-ban, s felhívja a figyelmet a szerzőre. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970.)

Alvin Toffler

Future Shock

Ismét egy kirobbanó könyv-siker a futuroológia nehéz „mű-fajában”, amelynek talán soha nem is lehetnek klasszikusai, csak bestsellerei. Pedig Toffler is „az egyetemiek” klánjába tartozik: „a jövő szociológiájának” előadója; de pályáját újságszerkesztőként kezdte. Ami kitűnő, méltán sokat idézett műve értékéből mit sem von le, sőt. Olvasmányossága, gondolati frissége „fázisban van” a téma me-részségével. Tudományos suspense, amely a gyors ütemű fejlődés túlélési lehetőségeinek stratégiáját taglalva méri fel az alkalmazkodó képesség át-hághatatlan határait, és elsi-ratja az állandóság halálát, hogy aztán az előre látás szük-ségének hirdetése teljében pa-radoxális következtetést su-galljon: a változásokat előre-látni nemigen lehet, mert mi-re észrevennők őket, már be-következtek. (Random House, New York, 1970.)

Gion Nándor

Engem nem úgy hívnak

Egy folyami kikötővárosba került kamaszfiú társkeresé-sének, első szerelmének és el-ső nagy csalódásának embe-rien tiszta története ez a re-gény. A tehetséges újvidéki

Eléggé nem becsülhető szerencséje a magyar és a nemzetközi balladakutatásnak, hogy éppen ennek a gazdag lelőterületnek akadt olyan gyűjtője, mint Kallós Zoltán, aki népéből értelmiségi szintre emel-keve, de népétől soha el nem szakadva szinte a hagyomány-mentés apostolává lett. Anyagi ellenszol-gáltatás nélkül, sőt anyagi áldozatot vállalva — milyen szegényes itt ez a szó, hiszen sokkal többről van szó: létérdekeit feláldozva — végzi már vagy húsz éve ezt az áldozatos munkát. Kriza óta nem volt a balladának ilyen gyűjtője Erdélyben s a nép-zenének Bartók és Kodály óta. A romániai magyar-ság büszke lehet, hogy egy ilyen gyűjtőt tud fel-mutatni, s mellette két olyan elméleti felkészültségű folkloristát, mint zenében Jagamas János, szövegku-tatásban Faragó József, akik — a kolozsvári Folklór-intézet munkatársaival és hivatalos kereteinek se-gítségével — európai színvonalon tudják elvégezni a csak ott elvégezhető feladatokat.

Ezt bizonyítják a már eddig megjelent népköltési kiadványok, s most ez a legszebb és leggazdagabb is. Bizonyítják, hogy a romániai magyarság népi ha-gyományainak gondozása jó kezekben van.

Vargyas Lajos

Könyv Dachauról

Belgiumban a Dachau Nemzetközi Bizottság kiadá-sában megjelent Paul Berben könyve: *A dachau koncentrációs láger története. 1933—1945.* A szerző belga generális, ki 1940-től 1945-ig a hitlerista Né-metország foglya volt. A Harmadik Birodalom tör-ténetének specialistájaként vált neve ismertté a tu-dományos világban. Joggal teheti fel az olvasó a kér-dést: mi újat írhat Berben Dachauról, az első né-met koncentrációs táborról, amelyről eddig jóval több, mint száz könyv jelent meg? És mégis, elolvas-va a könyv 16 fejezetét, nemcsak új gondolatokat, hanem új dokumentációs anyagot is felfedezhetünk.

A szerző gondolatai közül egyet kívánok megemlí-teni: az SS kollektív felelősségét a véghez vitt bar-bárságokért. Íme, hogyan vélekedik az egyik fejezet-ben a koncentrációs táborokat őrző személyzetről: „Ha egyes abnormális agyak beteges kitöréséről lett volna szó, az ember megpróbálná megérteni a dol-gokat a pszichiátria módszerével. De a valóságban a koncentrációs légerek nélkülözhetetlen eszközei voltak. A törvénytelenégeket, melyeket a világ el sem tudott képzelni, és amelyekre nem is tartották képeseknek a náciakat, olyan emberek követték el, akik kétségtelenül brutálisabbak voltak az egyszerű katonáknál, de akik — néhány kivétellel — nem is voltak valójában beteges szadisták, tehát tisztában voltak elkövetett törvénytelenégeik méreteivel.”

Berben leírja, hogyan bántak el Dachauban a hit-leristák azzal a nagyszámú egyházi vezetővel, plébá-nosokkal, püspökökkel, akik nem voltak hajlandók szolgálni a barna pestist. Sokan estek áldozatul ör-